

Szláv jövevényszavak

Készítette: Czeglédi István

A honfoglalás következményei

- ▶ A honfoglalás következményei:
 - ▶ Magasabb fejlődési fokozat,
 - ▶ Minta a nyugati kereszténység,
 - ▶ Letelepülés, ekés gazdálkodás, istállózó állattartás
 - ▶ Megváltozott a társadalmi berendezkedés: állami berendezkedés, vallás, szellemi világ, ruházat és harcmodor
 - ▶ Elűntek régi intézmények, fogalmak, foglalatosságok

A honfoglalás következményei

- ▶ A nyugat-európai beilleszkedéssel sok új fogalom
- ▶ A fogalmak megjelölésére nincs megfelelő szókincs
- ▶ Meglévő szavak új jelentéssel bővülnek, pl.: *gyón, imád, úr, jobbágy*
- ▶ A nyelv kénytelen befogadni az új tárgyakkal, intézményekkel, fogalmakkal együtt jött idegen szavakat
- ▶ Más népekkel való érintkezés elkerülhetetlen a szomszédos népekkel fenntartott politikai, gazdasági, egyházi és kulturális kapcsolatok miatt

Szláv jövevényszavak kérdése

- ▶ Miklosich Ferenc kezdi kutatni a magyar nyelv szláv jövevényszavait
 - ▶ Nem hívta fel a figyelmet olyan problémákra, mint: mikor és honnan kerültek nyelvünkbe a szláv jövevényszavaink, illetve nem is jelölt ki követendő utat
- ▶ A magyar nyelvtudomány figyelmét először Ásbóth Oszkár hívta fel ezekre a problémákra
 - ▶ Tudatosan vetette fel a *honnan?* és *mikor?* Kérdéseket
 - ▶ *A szlávság a magyar keresztény terminológiában*
 - ▶ *Szláv szók a magyar nyelvben*

Szláv jövevényszavak kérdése

- Az elmélettel szemben Munkácsi lépett fel
- A szláv szavak nagy része honfoglalás előtti jövevény, forrás az oroszok
- A kiindulópont hibás volt
- Melich János cáfolta meg Ásbóth elméletét a *Szláv jövevényszavaink* című művében.
- Melich szerint a szláv jövevényszavaink lassan, az évszázadok folyamán alakultak ki, s a bulgár nyelv csak kismértékben tekinthető a forrásuknak.
- Legnagyobb szerepük a katolikus szláv népeknek volt

A szláv-magyar nyelvi érintkezések háttere

- ▶ A szláv hatás nem hirtelen tört a magyar nyelvre
- ▶ Megtalálhatók a szláv lakosság nyomai a Morva és a Graham között; az Ipoly-, a felső Zagyva-, a Sajó-, a Bódva- és a Hernád völgyében
 - ▶ A Kárpátokészakkeleti részén
 - ▶ A felső Tisza és az alsó Szamos vidékén, a Nyírségben és az Ecsedi lár környékén is voltak szlávok

Jövevényszavaink elnevezése

- ▶ Ez egy hosszú érintkezési folyamat, amelynek időbeli kiterjedése több, mint egy évezred.
- ▶ Szláv nyelvek különállása ekkor már kétségtelen
- ▶ A szavak megoszlanak: oroszok: *lengyel, Duna, kulák*; ukránok: *cerkó, harisnya*; lengyelek: *poltúra*; csehek: *batka*; szlovákok: *pletyka, pesztonka*; szlovének: *mozsár, rocska*, szerb-horvátok: *gatya, parittyá* és bulgárok: *rozsa, mostoha*.

Magyar elemek a szláv nyelvben

- ▶ A nyelvek kölcsönösen hatnak egymásra
- ▶ A szláv hatás volt erősebb, mert a magyar volt a beilleszkedő nyelv
- ▶ Magyar műveltség és politikai hatalom növekedett, a magyar nyelv tekintélye is megnőtt, nagyobb hatást gyakorolt
- ▶ Találhatóak magyar szavak mindenütt. Ilyen a horvát cifra, ica 'icce'; a szerb-horvát čipka 'csipke', morokvaša 'marokvas', sersan 'szerszám'; a szlovák alaš 'marhák delelő helye', bagov 'bagó'; a cseh byzogan 'buzogány'; a lengyel szypusz 'sípos', szereg 'sereg', szyszak 'sisak'; az orosz šater 'sátor'

A szóátvétel iránya

- ▶ Általában nem ütköznek nehézségekbe annak megállapításakor, hogy egy szó magyar vagy szláv eredetű-e
- ▶ A magyar sisak szó szláv megfelelője, amelynek változatai minden szláv nyelvben megvannak, az oroszban és a szorban is
- ▶ A szláv nyelvekben mindenütt később jelent meg, mint a magyarban
- ▶ Ez a szó a szláv nyelvekben magyar eredetűnek tekinthető
- ▶ A magyarban forrása nem tisztázott

A szóátvétel iránya

- ▶ A szláv nyelvekben a szó mássalhangzó-torlódással kezdődik a magyar egy-mássalhangzós szókezdettel szemben: *britva-beretva*
- ▶ A magyar szereti feloldani a szó eleji torlódást, a szláv pedig a magyar átvételeiben mássalhangzó-torlódást nem idéz elő

Az átvétel kora

- ▶ Figyelembe kell venni, hogy az adott szó mikor fordul elő először a magyar nyelvben
- ▶ Figyelembe kell venni az adott szó egész magyar és szláv nyelvekbeli történetét
- ▶ Ószláv nazális magánhangzók a 11. században a legtöbb szláv nyelvben előbb-utóbb eltűntek, csak a lengyel kivétel
- ▶ Ilyen ószláv nazális hangok szerepelnek a *gomba* és a *gerenda* szavainkban is

Az átvétel kora

- ▶ Ez alapján 12. század előtti jövevényszavaink például: *bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, goromba, göndör*
- ▶ Fiatalabb átvétel a *gúzs, káposzta, pénz, sétál*
- ▶ A szláv $g > h$ változás a csehben, szlovákban és az ukránban körülbelül a 12. században ment végbe
 - ▶ ilyen a magyar *Garamaminek* a szlovák *Hron* a párja

Az átvétel kora

- ▶ A magyarban lezajló magánhangzó-változások is lehetnek kritériumok
- ▶ Azok a szavak, amelyek egy fokkal nyíltabbá váltak régebbiek a 14. századnál, például az *abrosz* és a *beretva*
- ▶ A nyíltabbá válás nem minden esetben ment végbe
- ▶ Ezért a nyíltabbá válás elmaradásából nem következik egyenesen a szó fiatal volta, ilyen szavak például a *giliszta* és a *posztó*

A szláv jövevényszavak fogalmi megoszlása

- ▶ A szláv nyelvek által közvetített kulturális hatás hosszú ideje tart
- ▶ szláv szavaink változatos fogalmi körökbe tartoznak
- ▶ Elsősorban azokba, amelyeket a magyarság nagy gazdasági-, társadalmi-, politikai- és kulturális átalakulásával kapcsolatos új intézmények és az új életmód hoztak magukkal

A szláv jövevényszavak fogalmi megoszlása

- ▶ **Államélet:** *király, ispán, megye, nádorispán, udvarnok, tiszt, vajda, poroszló*
- ▶ **Földművelés, állattenyésztés:** *rozs, zab, gabona, kalász, korpa, repce*
- ▶ **Mesterségek:** *bodnár, bödön, vödör, csöbör, donga, abroncs, esztergályos*
- ▶ **Halászat, vadászat:** *mocsár, patak, gorond, zátony, iszap, porond, morotva*
- ▶ **Kereszténység:** *kereszt, keresztény, keresztel, szent, malaszt, bérmál, pap*

A szláv jövevényszavak fogalmi megoszlása

- Családi élet: *család, cseléd, déd, unoka, dajka, baba, mostoha, koma*
- Ház, berendezés, étkezés: *eszterha, szelemen, gerenda, ablak, pitvar*
- Ruházkodás: *ruha, gatyá, nadrág, harisnya, palást, kapca, szoknya, párta*
- Növényvilág: *jávör, juhar, jegenye, lúe, boróka, cser, berkenye, tiszafa*
- Állatvilág: *medve, hörcsög, pele, patkány, csíz, galamb, gerlice, ráró*
- Egyéb: *szikra, szikla, bolond, drága, gonosz, izgága, szabad, göndör*

Szláv jövevényszavak

I. Bevezetés

A magyarság élete gyökeresen megváltozott a honfoglalást követően. Gazdasági-és társadalmi fejlődésében fontos kérdés volt, hogy átlép-e egy magasabb fejlődési fokozatba, vagy pedig széthullik más lovas nomád népekhez hasonlóan. A változás a nyugati kereszténység mintájára történt. Ennek következtében a magyarság egész életmódja megváltozott: letelepülés, ekés gazdálkodás, istállózó állattartás. Megváltozott a társadalmi berendezkedés, vallás, szellemi világ, ruházat és harcmódor.

Nagyszámban veszttek ki régi intézmények, fogalmak foglalatosságok. Viszont a nyugat-európai művelődési körbe való beilleszkedéssel tömérdek új fogalom is járt, de ezek megjelölésére nem volt megfelelő szókincs. Kisebb részben meglévő szavaink némelyike új jelentéstartalommal bővült, például: *gyón, imád, úr, jobbágy*. De a sok új fogalom miatt a nyelv az új tárgyakkal, intézményekkel, fogalmakkal együtt jött idegen szavakat is kénytelen volt befogadni. De a más népekkel való érintkezés elkerülhetetlen a szomszédos népekkel fenntartott politikai, gazdasági, egyházi és kulturális kapcsolatok miatt. Ebből a szempontból jelentékeny részük van a szláv nyelveknek, ennek bizonyítéka a szláv jövevényszavak jelentős száma.

II. Szláv jövevényszavak kérdése

Tudományos igényekkel először Miklosich Ferenc kezdi kutatni a magyar nyelv szláv jövevényszavait. Gondosan összegyűjtötte a magyar nyelv szláv elemeit, majd összevetette a szláv nyelvi megfelelőekkel. Ezzel teremtette meg az alapját szláv szavaink tudományos vizsgálatának, a szláv nyelvtudomány nagy tekintélyű művelőjeként tartják számon. Ugyanakkor nem hívta fel a figyelmet olyan problémákra, mint: mikor és honnan kerültek nyelvünkbe a szláv jövevényszavaink, illetve nem is jelölt ki követendő utat. Így hiába esett sok szó a nyelvtudománnyal foglalkozó folyóiratokban, főleg a Magyar Nyelvőrben szláv eredetű szavainkról, a kérdés nem haladt lényegesen előre.

A magyar nyelvtudomány figyelmét először Ásbóth Oszkár hívta fel ezekre a problémákra azzal, hogy tudatosan vetette fel a *honnan?* és *mikor?* kérdéseket. Először arra keresett választ, hogy melyik szláv nyelv hatott a magyarra *A szlávok a magyar keresztény terminológiában*, című munkájában. Ugyanakkor tanulmánya téves történelmi okfejtésen alapult. Abból indult ki, hogy a cseh származású Adalbert jelentős szerepet játszott a magyarországi térítésben, és arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nyelv terminológiája cseh közvetítésű ó- egyházi-szláv eredetű. Ez a tétele heves ellenzést váltott ki, majd később Ásbóth maga is visszamondta. Újabb munkájának címe *Szláv szók a magyar nyelvben*, amelyben megválaszolt két fontos kérdéscsoportot. Az első, hogy a magyar szavak bulgár eredetűek, és a Duna-Tisza közén és Erdélyben fennállott bulgár birodalom lakosságától származnak. A második megállapítása, hogy ezek a szavak nagy zömükben a honfoglalást követő időben kerültek a magyar nyelvbe.

Ezzel az elmélettel szemben Munkácsi lépett fel. Az ő elmélete szerint a szláv szavak nagy elterjedtsége azt mutatja, hogy a magyar nyelv nyelvjárásokra bomlása előtt honosodtak meg, ebből következik, hogy a szláv szavak nagy része honfoglalás előtti jövevény, forrásuknak főleg az oroszokat jelölte meg.

Ma már tudjuk, hogy a kiindulópont hibás volt, nyelvjárások nélkül a törzsi élet korában nagyobb közösségektől beszélt nyelv elképzelhetetlen, a jövevényszavak elterjedése is másképpen történt, javarészt az uralkodó társadalmi osztályok vagy a legműveltebb rétegek útján. A nyelvjárási megoszlás pedig az elterjedést nem akadályozza. Munkácsi tételét Ásbóth megcáfolta, ugyanakkor ő sem tagadta a honfoglalás előtti csekély szláv hatás lehetőségét.

Melich János cáfolta meg Ásbóth elméletét a *Szláv jövevényszavaink* című művében. Amelyben több tanulmányon keresztül kimutatta, hogy a magyarországi bulgár birodalom felvetése teljes mértékben alaptalan. Illetve Erdélyt kivéve Magyarországon nem volt jelentős bulgár lakosság. Melich szerint a szláv jövevényszavaink lassan, az évszázadok folyamán alakultak ki, s a bulgár nyelv csak kismértékben tekinthető a forrásuknak. Szerinte a legnagyobb szerepük a katolikus szláv népeknek volt, azokon belül is főleg a szlovéneknek, kismértékben a szerb-horvátoknak köszönhető a kialakulásuk. És legfeljebb a magyar nyelv fiatalabb rétegeiben tekinthető forrásnak a cseh vagy szlovák nép.

III. A szláv-magyar nyelvi érintkezések háttere

A szláv hatás nem hirtelen tört a magyar nyelvre, a magyarság beilleszkedése sem egy-két nemzedéig tartott. Már a régi életformában elkezdődött, az első szláv néppel való érintkezéstől kezdve. A honfoglalás után sűrűbbé vált az érintkezés: művelődési és dinasztikus kapcsolatok alakultak ki, illetve a letelepedéskor kölcsönviszony alakult ki. Megtalálhatók a szláv lakosság nyomai a Morva és a Graham között; az Ipoly-, a felső Zagyva-, a Sajó-, a Bódva- és a Hernád völgyében. A Kárpátok északkeleti részén is volt szláv lakosság, a telepésekhez kapcsolódva a felső Tisza és az alsó Szamos vidékén, a Nyírségben és az Ecsedi láp környékén is voltak szlávok. Hovatartozásukat azonban nehéz megállapítani, mert a szláv nyelvek ekkor még kevésbé különböztek egymástól. A magyarság további terjeszkedésével még több szláv népcsoporttal került kapcsolatba, a kereszténység felvételével még szorosabb kapcsolat jött létre a keresztény szlávokkal. Legfőképpen a katolikus szlávokkal, akik részt vettek a térítő munkákban.

IV. Jövevényszavaink elnevezése

Ez egy hosszú érintkezési folyamat, amelynek időbeli kiterjedése több, mint egy évezred. De ez idő alatt nem egyetlen szláv néppel érintkezett a magyarság. A szláv nyelvek különállása ekkor már kétségtelen volt, de még több közös vonásuk volt, mint ma. Másfelől nem helyes szláv nyelvről beszélni, mert a szavak megoszlának. Vannak oroszok: *lengyel*, *Duna*, *kulák*; ukránok: *cerkó*, *harisnya*; lengyelek: *poltúra*; csehek: *batka*; szlovákok: *pletyka*, *pesztonka*; szlovének: *mozsár*, *rocska*, szerb-horvátok: *gatya*, *parittyá* és bulgárok: *rozda*, *mostoha*. Mégis azért szokták a szláv elnevezést gyűjtőnévként használni, mert a szláv nyelvek hasonlósága következtében sok esetben nem tudják biztosan megállapítani, hogy melyik szláv nyelvből származik egy adott szó.

V. Magyar elemek a szláv nyelvben

A nyelvek kölcsönösen hatnak egymásra, így nem csak a magyar vett át szláv elemeket, hanem a szlávok is a magyarból. De a szláv hatás volt erősebb, mert a magyar volt a beilleszkedő nyelv, és a nyugati művelődéskörbe a szláv nyelvek jó része már beletartozott. Amikor a magyar műveltség és politikai hatalom növekedett, a magyar nyelv tekintélye is megnőtt, így nagyobb hatást is gyakorolt. Ennek a hatásnak azonban még csak egy kis részét sikerült felfedni, de találhatók magyar szavak mindenütt. Ilyen a horvát cifra, ica 'icce'; a

szerb-horvát čipka 'csipke', morokvaša 'marokvas', sersan 'szerszám'; a szlovák alas 'marhák delelő helye', bagov 'bagó'; a cseh byzogan 'buzogány'; a lengyel szypusz 'sípos', szereg 'sereg', szyszak 'sisak'; az orosz šater 'sátor'. A magyar szavak száma különösen a szlovák nyelvjárásokban, a kárpáti ukránban, a dunántúli vendben, a kaj-horvát nyelvjárásban tekintélyes.

VI. A szóátvétel iránya

Általában nem ütköznek nehézségekbe annak megállapításakor, hogy egy szó magyar vagy szláv eredetű-e a magyar-szláv szóegyeztetés esetében. De vannak különleges esetek, amelyek gondosabb vizsgálatokat kívánnak. Ilyen a magyar *sisak* szó szláv megfelelője, amelynek változatai minden szláv nyelvben megvannak, az oroszban és a szorban is. De a magyarok a honfoglalás óta alig érintkeztek az oroszokkal, a szorbokkal pedig egyáltalán nem, ezért szláv eredetűnek tűnik a szó, azonban a szlávban éppúgy nem tudják hova tenni, ahogyan a magyarban is. Ráadásul a szláv nyelvekben mindenütt később jelent meg, mint a magyarban, legelőször olyan szláv nyelvekben jelentkezett, amelyekre a magyar katonai terminológia erősen hatott, ilyen a lengyel és a kaj-horvát. A cseh nyelvben ez a szó szlovák eredetű, a szorban pedig a cseh irodalmi hatásnak a következménye. Az oroszban csak a 18. században bukkan fel először, mint lengyel jövevényszó.

Tehát ez a szó a szláv nyelvekben magyar eredetűnek tekinthető, viszont a magyarban forrása nem tisztázott. Legtöbbször a hangtani megfelelések is segítenek a szó eredetének meghatározásában, például a szláv nyelvekben a szó mássalhangzó-torlódással kezdődik a magyar egy-mássalhangzós szókezdettel szemben: *britva-beretva*. A magyar szereti feloldani a szó eleji torlódást, a szláv pedig a magyar átvételeiben mássalhangzó-torlódást nem idéz elő.

VII. Az átvétel kora

Az átvétel korának kérdését tekintve feltétlenül figyelembe kell venni, hogy az adott szó mikor fordul elő először a magyar nyelvben. Ebben nem döntő jelentőségű az első adat kelte, mert az gyakran a véletlen függvénye. Figyelembe kell venni az adott szó egész magyar és szláv nyelvekbeli történetét. Ebben is a hangtan adja a leghatározottabb kritériumot:

1. Az ószláv nazális magánhangzók a 11. században a legtöbb szláv nyelvben előbb-utóbb eltűntek. Ez alól csak a lengyel kivétel, ahol a nazális magánhangzó máig megmaradt. A lengyel- magyar kapcsolatok a 10-12. század között nem mérhetőek a szomszédságban élő szláv nyelvekkel való sűrű érintkezéshez, illetve semmi sem mutat arra, hogy ebben a korban számottevő lengyel jövevényszó került volna a magyarba.

Ilyen ószláv nazális hangok szerepelnek a *gomba* és a *gerenda* szavainkban is. Az ilyen típusú szavakat akkor vehette át a magyar nyelv, amikor az átadó nyelvben még megvolt a nazális magánhangzó, tehát a 12. század előtt. Ez alapján 12. század előtti jövevényszavaink például: *bolond, csombor, donga, dorong, galamb, gomba, goromba, göndör*. Ellenben fiatalabb átvétel a *gúzs, káposzta, pénz, sétál*.

2. A szláv g>h változás a csehben, szlovákban és az ukránban körülbelül a 12. században ment végbe. Amennyiben egy szavunk e közül a három nyelv körül az egyikre mutat, ez a kritérium érvényesül, ilyen a magyar *Garamaminek* a szlovák *Hron* a párja. Ez bizonyítja, hogy az átvétel a 12. század előtti.

A magyarban lezajló magánhangzó-változások is lehetnek kritériumok. Azok a szavak, amelyek egy fokkal nyíltabbá váltak régebbiek a 14. századnál, például az *abrosz* és a *beretva*. A nyíltabbá válás nem minden esetben ment végbe, eleinte a nyelvterületnek egy részén volt csak honos, illetve más tendenciák eredményeivel keveredett. Ezért a nyíltabbá válás elmaradásából nem következik egyenesen a szó fiatal volta, ilyen szavak például a *giliszta* és a *posztó*.

VIII. A szláv jövevényszavak fogalmi megoszlása

A szláv nyelvek által közvetített kulturális hatás hosszú ideje tart, illetve főleg az első századokban igen elmélyült volt. Ezért szláv szavaink változatos fogalmi körökbe tartoznak. Elsősorban azokba, amelyeket a magyarság nagy gazdasági-, társadalmi-, politikai- és kulturális átalakulásával kapcsolatos új intézmények és az új életmód hoztak magukkal. (Példák a dián)